

IVAN ŠIBER*

Socialna struktura in struktura zavesti

I. VPRAŠANJA STRUKTURE ZAVESTI

Za potrebe tega prikaza bomo pojem družbene zavesti omejili na pomen konkretne, neposredne, individualne zavesti, zavesti konkretnega človeka, ki se je oblikovala v danem družbenem prostoru in času in je materialni nosilec družbene zavesti. Saj gre za neposredno prežemanje eksistencialnih pogojev, socialne dediščine in družbenih opredelitev, torej za tisto vsebino družbene zavesti, ki je skupna širšim družbenim skupinam.

Prav tako moramo opozoriti, da smo se v raziskovanju usmerili k tistim oblikam zavesti, ki so latentna podlaga širših individualnih in družbenih opredelitev, drugače povedano, k vprašanjem o stališčih, ne pa o mnenjih, ki so neposredne reakcije na neko aktualno družbeno dogajanje.

Stališče seveda lahko redko proučujemo kot izoliran odnos posameznika do nekega pojava. Tako kot pri mnogih drugih značilnostih osebnosti, se pojavljajo tudi pri stališčih medsebojni odnosi, določena strukturiranost in determiniranost z nekaterimi občimi dejavniki. Socialni odnos, še posebej pa v ožjem pomenu politični odnos, je precej več kot preprosta potrditev ali zanikanje nekega pojava, saj hkrati pomeni vsaj delno zaokrožen pogled na svet. Tak zaokrožen pogled na svet je vsekakor tudi ideologija. Ideološko utemeljenost takšnega odnosa pogojuje skupinska ali razredna zainteresiranost, ki je navzoča v njegovem ozadju.

Ko povezujemo ta dva pojma – opredelitev in ideologijo – ju seveda v celoti ne izenačujemo; menimo le, da so opredelitve – zaradi nekaterih svojih lastnosti, nastanka, medsebojne usklajenosti in vloge, ki jo imajo pri ponašanju posameznika, z vidika socialno-psihološke analize razmišljanja – del ideologije.

Usmerjenost raziskave k problematiki opredelitev kot relativno trajnem odnosu do relevantnega družbenega okolja, pa tudi naš namen, da bi raziskali določene idejne usmeritve, nas navaja tudi k določenim postopkom operacionalizacije za potrebe raziskave. Prvi korak je vsekakor izbira določenih objektov stališč (usklajenih s problematiko raziskovanja), drugi je konstrukcija določenih merilnih inštrumentov, tretji pa iskanje latentnih struktur, ki so v podstati posameznih opredelitev glede na različne objekte. Pravzaprav se je takšen pristop v raziskovanju te problematike v svetu in pri nas že uveljavil. Po eni strani omogoča analizo odnosov glede na posamezno opredelitev, njeno pogojenost s socialno dediščino, položajem v družbeni strukturi in ustreznim procesom socializacije, po drugi strani pa na podlagi spoznavanja ideoloških dejavnikov, ki pojasnjujejo skupno varianco posameznih opredelitev, odkriva strukturiranost in konsistentnost »ideološke zavesti« in njeno pogojenost z omenjenimi spremenljivkami.

* Dr. Ivan Šiber, redni profesor Fakultete za politične vede v Zagrebu.

Zanimivo je, da so vprašanja raziskovanja strukture družbene zavesti v SR Sloveniji relativno zanemarjena. Sicer lahko zasledimo nekaj zelo pomembnih longitudinalnih raziskav javnega mnenja, pa tudi parcialne raziskave, predvsem psihološke, o odnosu do nacionalnega ali do religije, celovitejših raziskav strukture družbenih stališč pa preprosto ni. Tudi v tem dejstvu je mogoče iskati pomen te raziskave.

Zgradba lestvic stališč (indeksov)

Ker smo hoteli kar najceloviteje zajeti problematiko družbene zavesti, ne le v razmerju do političnih procesov in pojavov, marveč tudi glede na zelo različne segmente družbenega življenja in okolja, smo se raziskave lotili s skupno 120 bazičnimi partikulari (trditvami), za katere smo menili, da v določeni meri pokrivajo najpomembnejše odnose posameznika z družbeno relevantnim okoljem. Pri izbiranju trditev smo na eni strani upoštevali že vzpostavljene in preverjene merilne inštrumente,¹ na drugi pa smo skušali poiskati formulacije, ki bi ustrezale nekaterim teoretskim izhodiščem.

Seveda v postopku operacionalizacije ni mogoče upoštevati izključno teoretskih konstrukcij, v okviru katerih ima vsak posamični odnos strogo določen pomen. Tisto, kar teoretiki političnega ekstrapolirajo kot določeno ideologijo ali ideološko orientacijo, doživlja in vrednoti navaden, poprečen človek povsem drugače. Številni logični distinktivni pomeni dobivajo v človekovi zavesti precej bolj posplošena vrednotenja. Prav tako je treba omeniti, da moramo nekatere vsebine operacionalizirati v preprostih, vsakomur razumljivih izjavah. To poudarjamo še posebej zato, ker lahko včasih dosledni teoretski postopek in analiza postavita pod vprašaj sam merilni inštrument. Prav zato empirično analizo nujno spremljajo določeni postopki statistične validacije, na podlagi katerih lahko z večjo gotovostjo govorimo o vsebinah družbene zavesti.

Konstrukcija posameznih indeksov je potekala po naslednjem postopku:

- na podlagi simptomatične preskušnje veljavnosti (vpogleda v vsebino posameznih trditev) smo sestavili 15 apriornih indeksov;
- z uporabo metode faktorске analize smo preverili njihovo faktorško strukturo (notranja konsistentnost, ali vsebuje enega ali več faktorjev, ali vsebuje trditve, ki so zunaj faktorске matrike);
- z uporabo metode faktorске analize na skupni matriki 120 izjav;
- na podlagi teoretskih podmen in faktorških analiz smo sestavili 27 indeksov, ki so tako teoretsko utemeljeni kot tudi empirično potrjeni. Pri tem je vsekakor treba omeniti, da se v strogo metričnem pogledu njihova veljavnost precej razlikuje, da nekateri indeksi (glede na število izjav in odstotek pojasnjene variance kot tudi glede na teoretsko enoznačnost) pomenijo za nas veljavne merilne inštrumente, drugi pa so bolj spodbuda za nadaljnje raziskave in obdelave. Kakorkoli že, v opisih rezultatov in pri interpretacijah bomo vedno opozorili, ali gre za preverjene strukture ali pa bolj za indikacije. Teh 27 indeksov, ki jih lahko označimo kot *raven stališč*, smo podvrgli postopku faktorске analize in izločili 7 *interpretabilnih faktorjev*, ki jih lahko razlagamo kot raven določenih *političnih in širših družbenih*

¹ V mislih imamo raziskave: I. Šiber: »Socialna struktura i politički stavovi«, CAPS, Zagreb 1974; I. Šiber: »SKJ, socialna struktura i svijesti«, nav. delo; D. Pantić »Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva«, v »Društveni slojevi i društvena svest«, Beograd 1977; V. Jerbić i S. Lukić »Idejna kretanja i konfliktna žarišta u redovima mladih SR Hrvatske«, CITRA, CK SKH, 1979.

usmeritev. Teh sedem faktorjev pojasnjuje 50,6% celotne variance (ob predpostavki, da je lambda večja od 1!).

Vsebine posameznih stališč in strukturo posameznih usmeritev ponazarjamo z naslednjo tabelo:

Tabela: Faktorska struktura stališč in vmeščenenost posameznih usmeritev*

STALIŠČA	USMERITVE						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Ugled ZK	-.76	-.09	.01	.06	-.04	-.14	.12
Vloga ZK	-.65	.13	-.13	.04	.17	-.05	.17
Družbena kritičnost	.78	.02	.09	.04	-.09	-.12	-.03
Zaupanje v delo	-.51	.23	.03	-.04	.22	-.33	-.12
Pravica do stavke	.54	.25	.04	-.02	.19	-.07	.08
Zveze in poznanstva	.48	.22	-.09	-.05	.38	-.09	.00
Percepcija razrednosti družbe	.42	.29	.04	.15	.23	.21	.31
Egalitarizem v delitvi	-.02	.67	.12	.00	.02	-.11	.26
Država (vloga)	.16	.66	.29	-.03	.20	-.04	.05
Delo kot nujnost	.17	.59	.10	-.11	-.24	-.15	-.09
Jugoslovanska povezanost	-.09	.59	-.19	-.05	.00	-.14	.04
Avtoritarnost	-.01	.69	.22	-.16	.02	-.11	-.11
Modernizem	.09	.48	-.16	.01	.06	.10	-.30
Religija	.14	.09	.67	-.04	-.23	-.02	-.01
Vsebinska nacionalna povezanost	-.17	.06	.59	-.06	.26	-.03	.05
Nacionalna distanca	-.13	-.11	.33	.63	.02	.04	-.12
Distanca »višjih« poklicev	-.08	-.04	.05	.82	-.08	-.10	-.07
Distanca »nižjih« poklicev	-.03	.01	.05	.84	.00	-.13	.05
Politična distanca	.05	-.08	.00	.69	.03	.00	.03
Načrtovanje družine	-.04	-.13	-.40	-.05	.34	.12	.38
Emocionalna nacionalna povezanost	-.10	-.07	.19	.05	.59	.12	.18
Neodvisnost	.09	.12	-.12	.02	.58	-.15	-.18
Zaščita okolja	.18	.04	-.25	-.06	.54	.06	.03
Tehnokratizem	-.05	-.11	.08	-.01	.49	.01	-.43
Ugled »nižjih« poklicev	-.11	.17	.05	.06	-.02	-.76	-.14
Ugled »višjih« poklicev	-.03	-.04	-.01	.11	.01	-.74	.14
Protiegalitarizem	.12	.06	-.11	.10	.41	.08	-.56

* V tabeli so s polkrepko pisavo označeni indeksi tistih stališč, ki so dosegli veliko faktorsko zgotostitev.

Interpretacija ugotovljenih faktorjev

Pri interpretaciji ugotovljenih faktorjev so pomembna tista stališča, ki so dosegla visoko faktorsko zgotostitev. V tem primeru smo za spodnjo mejo pomembnosti postavili vrednost 0.30, kar pomeni, da analizirani faktor pojasnjuje 9% variance posameznega stališča. Jasno je, da smo pri poimenovanju dobljenih faktorjev upoštevali predvsem dominantne vrednosti.

V naši analizi je zanimivo, da ima kar 22 od 27 analiziranih odnosov pomembne vrednosti zgolj na enem dejavniku, 4 na dveh, le en pa na treh. Takšen rezultat omogoča relativno enopomensko interpretacijo.

Dobljeni faktorji kažejo, da teh 27 kazalcev, ki jih obravnavamo kot relevantne vsebine zavesti v odnosu do družbenega okolja, ne moremo obravnavati kot samostojne, neodvisne odnose posameznika do okolja, saj se strukturirajo v določene celote. Ob tem moramo vsekakor nujno opozoriti, da so rezultati faktorjske analize v prvi vrsti odvisni od tistega, kar smo postavili v medsebojni odnos, tako da je končni izid zgolj matematična rešitev, ki v največji meri sistematizira in »poenostavlja« celovitost odnosov med spremenljivkami. Če je to matematično rešitev mogoče hkrati tudi družbeno in teoretsko interpretirati, tedaj je postopek dosegel svoj namen. V tem primeru imamo razen matematične jasnosti, ki je delno očitna iz navedenih rezultatov, tudi zelo interpretabilne podatke, ki se skladajo tudi z nekaterimi drugimi raziskavami.

Faktor 1. Gre za bipolarni dejavnik, pri katerem imamo na eni strani pozitivno stališče (predznak je stvar statistične obdelave, tako da je popolnoma vseeno, v katero smer ga postavimo!) do vloge in ugleda, ki ju ima zveza komunistov v družbi, in do zaupanja, da je z delom mogoče v družbi napredovati – na drugi strani pa najdemo kritičnost do družbenih procesov, pozitivno stališče do stavke, poudarjanje razrednega značaja družbe in opozarjanje na prisotnost »zvez in poznanstev«. Ker smo v tej raziskavi izpustili odnose do privatne lastnine, večpartijskega sistema in drugega (kar tej podobne raziskave sicer vedno obravnavajo), lahko le predpostavimo, da bi bile tudi te vsebine sestavni del tega faktorja in da gre v našem primeru predvsem za pozitiven ali negativen odnos do obstoječe družbene usmeritve. V eni prejšnjih raziskav smo podobno vsebino imenovali »prosystem – antisystem« usmeritev. Glede na to, da smo v tej analizi zanemarili številne relevantne vsebine, menimo, da je prav, če faktor omejimo na *odnos do zveze komunistov in družbeno kritičnost*.

Faktor 2. Menimo, da je ta dejavnik zelo zanimiv in zelo enopomenski. Vsebuje stališča do egalitarizma v delitvi, do vloge države, poudarja predvsem instrumentalno vlogo dela, stališče do jugoslovanstva in avtoritarnost kot relativno trajno lastnost osebnosti. Ob tem moramo poudariti, da so vsa stališča, ki jih vsebuje ta faktor, stabilna in da smo jih dobili iz večjega števila enot. Hkrati je ta dejavnik identičen (če izvzamemo avtoritarnost, ki tam ni bila zajeta) s tistim, ki smo ga dobili v neki drugi raziskavi,² kar še stopnjuje njegovo pomembnost in trdnost – tako v okviru drugih populacij kot tudi glede na nekatere druge vsebine »zavesti«. Ta faktor opozarja na težnjo po čimvečji enakosti pri delitvi, po močni državni regulativi in jugoslovanski usmeritvi kot tistemu, kar je nad vsako nacionalno posebnostjo. Avtoritarnost kot sestavni del tega faktorja kaže na psihološki sindrom, ki je osnova za sprejemanje takšnega »pogleda na svet«.

Faktor 3. Ta dejavnik določa pozitiven odnos do religije, poudarja pomen jezika, religije, tradicije, zgodovine, kulture za nacionalno samobitnost, kaže pa tudi na nepripravljenost za sklepanje zakona s pripadnikom druge narodnostne skupine. Hkrati najdemo v njem tudi negativno stališče do načrtovanja družine. Zdi se nam logično, da to dimenzijo poimenujemo »nacionalno-religijska« usmeritev, kar vsekakor opozarja tudi na prisotnost določenih tradicionalnih vrednotenj, za katere ni nujno, da imajo tudi neposredne idejne konotacije.

² I. Šiber, »SK, socialna struktura i svijest«, nav. delo.

Seveda pa je razodevanje takšne usmeritve hvaležna vsebina določenih manipulacij v zelo določenih idejnih smereh.

Faktor 4. Tu najdemo vse vsebine t. i. »socialne distance« – odnos do sklepanja zakona s pripadniki drugega naroda, do določenih poklicev – glede na religioznost (oziroma nereligioznost) in članstvo (oziroma nečlanstvo) v zvezi komunistov. Ugotovimo lahko, da se te na videz različne vsebine močno povezujejo v enem faktorju, za katerega menimo, da v bistvu opozarja na skupinocentrizem – to je na pripadnost lastni skupini, ne glede na to, kaj motivira pripadnost in vpliva na sklepanje zakona. Naj poudarimo, da sta do podobnega faktorja v svoji raziskavi prišla tudi V. Jerbić in S. Lukić.³

Emocionalna nacionalna povezanost (»emocionalna« smo poudarili zato, da bi opozorili na razliko med to in »vsebinsko« povezanostjo) vsebuje tri standardne trditve, s katerimi raziskujemo povezanost z lastnim narodom. Te vsebine sta Rot in Havelka⁴ pojasnjevala kot obliko »poudarjene narodnostne povezanosti«.

Neodvisnost izražajo trditve, da je »treba poslušati starejše le, kadar imajo prav«, zahteve po vse večji samostojnosti delovnih organizacij ter po priznanju, da je »spoštovanje človekove svobode pomembnejše od nekaterih državnih interesov«. Zdi se nam, da dajejo prav te vsebine ugotovljenemu faktorju pravi pomen, da gre za pravico do »ločenega mnenja«, do čimmanjše, nepotrebne državne regulative in podobnega.

Zanimivo je, da te vsebine spremlja še neka, tipično »slovenska« vsebina, ki dobi neredko tudi politično konotacijo. Gre za zaščito človekovega okolja, t. i. »ekološko« stališče, po katerem je zaščita okolja pogosto pomembnejša od ekonomskega razvoja in ki pravi, da je treba v največji možni meri izrabiti alternativne vire energije. V okviru tega faktorja naletimo tudi na pozitiven odnos do tehnokratizma, do večje vloge ljudi, »ki znajo« in jim je treba prepustiti družbeno odločanje.

Če strnemo vse te vsebine, ugotovimo, da gre za željo po tem, da bi bil lastni narod samosvoj, da bi se zmanjšala državna regulativa, zaščitilo okolje v katerem živimo in da bi imeli strokovnjaki čim večjo vlogo. Zato se nam zdi najbolj prav, da ta faktor poimenujemo »neodvisnost«, saj je le-ta v njem prevladujoča vsebina.⁵

Faktor 6. Sestavljata ga samo dve stališči; v bistvu gre za dve plati enega samega stališča – odnosa do ugleda, ki ga imajo posamezni poklici. Glede na to, da so te vsebine pomembnejše za svojevrsten poskus »psihološke rekonstrukcije strukture« (torej za to, kako se realni družbeni odnosi v strukturi odražajo v zavesti posameznikov), tega dejavnika sedaj ne bomo posebej obravnavali.

Faktor 7. Ta faktor nima posebej visoke stopnje uglasenosti z nekim stališčem, ki bi enoznačno določal njegovo vsebino. Vendarle pa so tudi relativno nizke vrednosti lahko precej enoznačne. Sedmi dejavnik izraža namreč negativen odnos do tehnokratizma in modernizma, do protiegalitarizma, hkrati pa tudi pozitiven odnos do načrtovanja družine in percepcije razrednosti naše družbe. Prvi trije odnosi kažejo, da gre za svojevrsten *tradicionalizem*, oziroma za odpor do tega, da bi znanje upoštevali in ga primerno ovrednotili. Vendar pa moramo to opredelitev jemati bolj kot hipotezo za nadaljnje poglobljene študije, kot pa trdno ugotovitev.

Če poskušamo zdaj v celoti komentirati ugotovljeno faktorsko strukturo, moramo poudariti, da prvi trije faktorji (seveda z nujnimi zadržki do restriktivne

³ V. Jerbić, S. Lukić, nav. delo.

⁴ N. Rot, V. Havelka, »Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine«, IDN, Beograd 1973.

⁵ Ker so ti rezultati le del celotne jugoslovanske raziskave, bo zanimivo ugotavljati, ali podobne vsebine nastajajo tudi v drugih okoljih ter (seveda) kakšni so odnosi do njih.

vsebine prvega) predstavljajo svojevrstne *idejne usmeritve*, ki se skladajo z izidi iz nekaterih prej opravljenih raziskav.

Če izhajamo iz hipoteze, da obstaja v vsakem političnem sistemu določen vrednostni sistem, ki (psihološko gledano) predstavlja prevladujočo vsebino družbene zavesti in omogoča samo delovanje sistema – in če postavimo, da je ta vrednostni sistem temeljna vsebina politične socializacije na makroravni (predvsem v sistematskih in vseobsegajočih procesih, še posebej v procesu izobraževanja), tedaj naj bi prvi ugotovljeni faktor (z omenjenimi pridržki) pomenil *temeljni ideološki faktor*, ki odseva sprejemanje tega vrednostnega sistema.

Drugi faktor, ki smo mu rekli *egalitarno-etastični*, naj bi v prvi vrsti (vsaj na ravni podmene) izražal neposreden socialno-ekonomski položaj. Posamezniki, ki imajo nižje dohodke, bolj zapostavljen položaj in podobno, vidijo rešitev osebnega položaja verjetno v družbeni enakosti na področju delitve. Pri tem se jim zdi nujna intervencija države. Zavrlojo tega ta faktor na področju individualnih vrednotenj verjetno *odseva socialno deprivacijo* oziroma socialni položaj.

Tretji faktor, *nacionalno-religijski*, izraža vsebine neformalne socializacije v ožjih družbenih skupinah. Posameznik prevzema določena vrednotenja nacionalnega in religijskega kot del družbene dediščine, zato menimo, da je prav, če ta faktor raziskujemo tudi kot del posebne *tradicionalne pripadnosti*.

Skupinocentrizem, naš četrti faktor, prav tako odraža tradicionalno pogojeno zaprtost do vsega, »kar ni naše«, ne glede na to, za katere skupine gre. To obče, nediferencirano zavračanje drugih je vsekakor hvaležna snov, ki se jo dá v situacijah družbenih konfrontacij z različnimi manipulacijami različno razlagati.

Za peti faktor, *neodvisnost*, se nam zdi, da je rezultat aktualnih družbenih kontroverz in da opozarja na odnos do obstoječih in željenih smeri rešitve.

Predpostavljamo, da šesti faktor, *ugled poklica*, odseva individualni položaj v strukturi poklica.

Sedmi faktor, *tradicionalizem*, je (kot smo že prej poudarili) precej heterogen, zato je težko enoznačno določiti tako njegovo vsebino kot tudi pogojenost.

II. RAZMERJE MED SOCIALNO STRUKTURO IN STRUKTURO ZAVESTI

Razmerje med socialno strukturo in strukturo zavesti je tako kot tudi razmerje med ustreznimi družbenimi odnosi zelo kompleksno. Po eni strani je družbena zavest rezultat, nekakšna nadgradnja temeljnih družbenih odnosov, po drugi pa lahko, ko je enkrat izoblikovana, povratno učinkuje na ohranjanje ali spreminjanje odnosov, na podlagi katerih je nastala. Prav tako sta v analizi teh odnosov možni dve osnovni hipotezi: ena pravi, da zavest odraža celotne pogoje življenja in je rezultat eksistencialnega položaja v strukturi družbe; pravi torej, da *človek misli tako kot živi*. Drugače povedano: vsa njegova doživljanja, vrednotenja in občutja odsevajo njegov socialni položaj. Po drugi hipotezi pa vsaka družba vzpostavi prevladujoči vrednostni sistem, ki je temelj skupnega življenja in ohranjanja obstoječega. Tu gre za organizirano in premišljeno družbeno prizadevanje, da bi vrednostni sistem vodilne družbene skupine postal vodilni vrednostni sistem celotne družbe; v to funkcijo so vpreženi vsi procesi institucionalne socializacije, predvsem pa vzgojno-izobraževalnega sistema.

Ko smo obravnavali vsebine ugotovljenih faktorjev kot latentnih struktur, ki združujejo vrsto manifestnih odzivov ljudi, smo opozorili tudi na nekatere hipote-

tične odnose. Ker pa je namen tega dela vendarle predvsem opozoriti na metodološke možnosti določenega pristopa, se ne bomo zadrževali pri opisovanju posameznih vsebin, še posebej ne pri analizi distribucije posameznih odnosov v celotni populaciji. Takšen pristop (ki je družbeno gotovo relevanten) ima eno temeljno pomanjkljivost: določitev trdnih opornih točk, ki bi omogočale vrednotenje izsledkov. V empiričnih raziskavah te vrste so te oporne točke predvsem *odnosi*, ki so lahko *longitudinalni* (kar pomeni, da neke vsebine raziskujemo v funkciji časa) ali pa *komparativni* (kar pomeni, da težišče analize postavimo na razlike med posameznimi skupinami). V tem drugem primeru so za *vrednotenje celotnih izsledkov, ugotovljenih pri slovenski populaciji*, merodajni le tisti podatki, ki smo jih dobili v drugih delih države. Glede na naslov našega dela pa se bomo osredotočili na primerjavo podatkov o vsebinah »družbene zavesti« ob upoštevanju položaja posameznika ali skupin v družbeni strukturi. Ob tem naj še enkrat opozorimo, da delamo to primerjavo zgolj na podlagi analiziranih segmentov v družbeni in tehnični delitvi dela. Prav tako naj poudarimo, da so vsi podatki izraženi v standardnih vrednostih, kar pomeni, da imajo skupni, primerljivi imenovalec, ki smo ga dobili iz povprečne vrednosti; kadar torej rečemo *bolj ali manj*, to nekaj pomeni šele v razmerju do drugih skupin in ne v smislu nekakšnega vrednotenja zunaj ugotovljenih rezultatov. Na primer, poudarjanje, da so »samostojni strokovnjaki« precej manj avtoritarni od posameznikov v neposredni materialni proizvodnji, dejansko pomeni samo to, ne pa tega, da sploh niso avtoritarni.

V tej analizi ne bomo navajali množice posamičnih rezultatov, ki bi v našem primeru verjetno ne omogočali neposrednega vpogleda v temeljne odnose; zato bomo izpostavili le tiste, ki so statistično pomembni in jih skušali kar najbolj jedrnato predstaviti.

Začnimo pri osnovnem in verjetno najbolj relevantnem izsledku raziskave. *Sistematičen, konsistenten, statistično pomemben odnos med položajem v socialni strukturi in vsebino zavesti se pojavlja le pri prvih treh faktorjih*. Opominjamo, da gre za tiste faktorje, za katere smo poudarili, da jih je mogoče označiti tudi za svojevrstne *idejne usmeritve* – odnos do zveze komunistov, egalitarno-etastična usmeritev, nacionalno-religijska usmeritev.

Odnos do Zveze komunistov in z njim povezana kritičnost do družbenih procesov sta pomembno povezana s položajem v družbeni delitvi dela, torej z vrstjo organizacije, v kateri posameznik deluje.

MATERIALNA PROIZVODNJA, DRUGO GOSPODARSTVO, DRUŽBENE DEJAVNOSTI	ETA	DRŽAVNE SLUŽBE
Manjša vloga zveze komunistov	0.11	Večja vloga zveze komunistov
Manjši ugled zveze komunistov	0.20	Večji ugled zveze komunistov
Večja kritičnost	0.12	Manjša kritičnost

Navedeni koeficienti korelacije so ETA koeficienti, ki smo jih dobili na podlagi F razmerja v okviru analize variance.

Čeprav so ugotovljeni koeficienti precej nizki, so statistično pomembni in kažejo, da tisti, ki so zaposleni v državnih službah, v *povprečju* zagovarjajo potrebo po zvečevanju vloge zveze komunistov; tej organizaciji pripisujejo večji ugled kot zaposleni v drugih dejavnostih, hkrati pa so manj kritični do družbenih doga-

janj. Ne bo odveč če omenimo, da so bili rezultati raziskave, izvedene v Zagrebu že davnega leta 1971, takorekoč popolnoma enaki.⁶ To poudarjamo zato, da si naših rezultatov ne bi razlagali, kot da so odsev sedanjih dogajanj v jugoslovanski družbi ali slika nekaterih specifičnosti populacije v SR Sloveniji. Še več, tudi razmerja med aritmetičnimi sredinami (pretvorjenimi v standardne vrednosti) so skoraj povsem identična! To ugotovitev je verjetno moč interpretirati kot rezultat določene kadrovske politike pri sprejemanju kandidatov v dejavnosti državnih služb, intenzivnejše in bolj sistematične politične socializacije (vojska, milica), pa tudi tega, da se za takšne službe v glavnem odločajo tisti, ki v večji meri sprejemajo vrednote te družbe.

Medtem ko je ta faktor (oziroma njegove vsebine) povezan izključno z zvrstjo dejavnosti, pa so drugi faktorji in njihove vsebine bistveno povezani s položajem posameznika v tehnični delitvi dela.

Ugotovljene razlike so dovolj sistematične in kažejo, da imajo nekatere skupine nadrejen položaj glede na sprejemanje določenih stališč. Na enem polu kontinuuma (ekstremu) so posamezniki, ki so neposredni izvrševalci v proizvodnji, na drugem pa so samostojni strokovnjaki in vodje celotne dejavnosti. Izvrševalci v administraciji in neposredni voditelji so zaradi cele vrste vsebin precej bližje neposrednim izvrševalcem v proizvodnji, kar bomo prikazali tudi v razpredelnici.

Zaradi boljše preglednosti bomo prikazali le usmeritve kontrastnih skupin:

NEPOSREDNA PROIZVOD- NJA	ETA	SAMOSTOJNI STROKOVNJA- KI, VODJE (celotne dejavnosti)
Za enakost pri delitvi	0.25	Proti enakosti pri delitvi
Za močno državo	0.19	Proti močni državi
Visoka avtoritarnost	0.27	Nizka avtoritarnost
Ekstrinzična motivacija	0.27	Intrinzična motivacija
Sprejemanje stavke	0.11	Proti stavki
Proti tehnokraciji	0.18	Za tehnokracijo
Večja nacionalna distanca	0.16	Manjša nacionalna distanca
Večja religioznost	0.16	Manjša religioznost

Opomba: ETA koeficient smo vpeljali na podlagi upoštevanja vseh skupin, ne le teh kontrastnih!

Pogojenost ugotovljenih podatkov je verjetno moč iskati v dveh skupinah razlogov: prva skupina razlogov je povezana s položajem v procesu proizvodnje (različne oblike deprivilegiranosti, iz katere izhaja predvsem egalitarno-etastični sindrom, nato pa še ekstrinzična motivacija in sprejemanje stavke kot metode za uresničevanje interesov); druga pa je skupina razlogov, ki so povezani s tradicijo, izobrazbeno ravnijo in temu podobnim, iz česar izhajajo predvsem avtoritarnost, religioznost pa tudi odbojnost do drugih.

Takšna interpretacija (ali bolje: opozarjanje na možno smer pojasnjevanja ugotovljenih rezultatov) je v skladu s prejšnjimi določnicami, po katerih drugi faktor (egalitarno-etastični) razkriva predvsem eksistencialni položaj posameznika, tretji (religijsko-nacionalni) pa pogoje osebne socializacije, s čimer mislimo predvsem na tradicijo, ki jo posredujejo družinske razmere.

Ti podatki nazorno osvetlijo že prej izrečene ugotovitve. Položaj v delitvi, pogojen s položajem v organizacijski strukturi, pelje k odločnejšemu zagovarjanju

⁶ I. Šiber, »Socijalna struktura i politički stavovi«, CAPS, Zagreb 1974.

uravnilovke pri delitvi, kar je hkrati povezano tudi z željo po večji državni intervenciji kot zagotovitvi enakopravnosti. Ti podatki se ujemajo tudi z izsledki drugih raziskav v naši državi in seveda tudi z izsledki, ki so jih prinesle raziskave v drugih državah.⁷

SKLEP

Če izhajamo iz namena tega dela, da bi na vzorcu ene republike (v tem primeru SR Slovenije) preizkusili možnosti določene operacionalizacije socialne strukture in ugotovili nekatere temeljne vsebine družbene zavesti, pa tudi odnos med položajem posameznika v družbeni strukturi in med vsebinami njegove »zavesti«, lahko sklenemo:

1. Operacionalizacija socialne strukture v kategorijah družbene in tehnične delitve dela je poleg svoje simptomatične solidnosti pokazala, da je analitična shema uporabna tudi za ugotavljanje določenih sprememb položaja posameznika v strukturi družbe (*vertikalna socialna mobilnost*) in celo za raziskovanje socialne pogojenosti določenih vsebin družbene zavesti. Seveda to še zdaleč ne pomeni, da je naš pristop docela enoznačen, sploh pa ne, da je edino možen. Je le eden od predlaganih poskusov operacionalizacije, ki je nekoliko bližji t. i. »razredni analizi«, kot pa so to npr. stratifikacijski pristopi. V pogledu tega empiričnega gradiva bodo potrebne še nadaljnje analize, da bi v okviru različnih teoretskih usmeritev natančno opredelili odnos med to metodo in nekaterimi drugimi možnimi operacionalizacijami.

2. Analiza »strukture družbene zavesti« je ob svoji simptomatični veljavnosti pokazala tudi relevantno konsistentnost glede na nekatere latentne strukture. Kljub določenim pomanjkljivostim v operacionalizaciji (predvsem imamo v mislih pomanjkljivost vsebin, ki se nanašajo na prevladujoče ideološke usmeritve), so ugotovljeni faktorji, še posebej tisti, ki jih je moč interpretirati v pojmi usmeritev, skoraj identični tistim, ki so jih dale raziskave v drugih okoljih in z različnimi vzorci.

3. Glede na strukturiranost vsebin družbene zavesti bi radi opozorili na dve ugotovitvi, ki zahtevata posebno pozornost, preverjanje in ustrezno pojasnitev. Gre za ugotovitve faktorja, ki smo ga poimenovali »neodvisnost«, in ki vsebuje različne opredelitve, od načrtovanja družine in emocionalno-nacionalne povezanosti do nujnosti osamosvajanja gospodarskih subjektov in posameznikov.

Prav tako je zanimivo dejstvo, da so se vsebine, ki se nanašajo na »nacionalno«, razcepile v dva neodvisna faktorja. »Vsebinsko-nacionalno povezanost« (pomen religije, tradicije, jezika, ekonomije, politike za nacionalno pripadnost) kot tudi distanco do pripadnikov drugih narodov (ugotovljeno iz vprašanj o pripravljenosti do sklepanja zakona) najdemo skupaj z religioznostjo, kar smo tudi poimenovali »religijsko-nacionalna« usmeritev, medtem ko so vsebine iz t. i. »emocionalne nacionalne povezanosti« zunaj tega faktorja, in sicer v polju faktorja »neodvisnost«. To dejstvo poudarjamo predvsem zato, ker so dosedanja raziskovanja fenomen nacionalne povezanosti proučevala skoraj izključno glede na vsebine, ki smo jih v naši raziskavi zajeli pod »emocionalno nacionalno povezanost«.

Verjetno nam bo vpogled v izsledke, ki so jih dobili v drugih republikah in pokrajinah, pokazal, da so ti odnosi trdni in značilni za ves jugoslovanski prostor ter nam bodo s tem najbrž omogočili bolj enoznačno interpretacijo.

⁷ Glej na primer, J. F. Lea: »Political Consciousness and American Democracy«, Univ. Mississippi, Jackson 1982.